

В. Й. БУЗАЛО (Київ)

ОРДЕН “ЗА ЗАСЛУГИ”

*(до 10-річчя першої нагороди
незалежної України)*

Указом Президента України Л. М. Кравчука від 18 серпня 1992 р. за № 418 встановлено Почесну відзнаку Президента України — першу нагороду незалежної України, яка поклала початок розбудові власної системи державних нагород. Десять років, що відділяють від тієї події, — час достатній для її осмислення й оцінки. Тоді вперше було закладено підвалини

нагородної політики держави, які сьогодні визначають місце України у світовій нагородній спадщині.

З обранням Україною незалежного шляху розвитку у 1991 р. серед першочергових у загальному процесі державного будівництва постало питання про становлення власної нагородної справи. Про його важливість свідчить той факт, що вже 3 січня 1992 р. Постановою Верховної Ради України було утворено Комісію Президії Верховної Ради України у питаннях заснування державних нагород України. На Комісію покладалося завдання внесення пропозицій щодо заснування державних нагород України¹. Як і інші аспекти державного будівництва, створення власних нагород стало ареною зіткнення полярних поглядів через невизначеність контурів майбутньої державної будови. Підходи різних політичних сил до вирішення цього завдання ґрунтовно проаналізовано В. М. Литвином у книзі “Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.)” (К., 2000, с. 138—139). І все ж таки можна визнати, що домінуючою суспільною думкою, можливо, і не до кінця чітко сформованою в плані структурованості нагород, була необхідність запровадження власних нагородних відзнак як чинника української державності.

Паралельно з визначенням концептуальних засад майбутньої нагородної системи України, якими опікувалася Комісія Президії Верховної Ради України, Верховною Радою України було здійснено ряд практичних кроків щодо розвитку правових підвалин нагородної справи в Україні. Зокрема Постановою Президії Верховної Ради України від 2 березня 1992 р. за громадянами України, які були нагороджені державними нагородами СРСР, збережено всі права й обов’язки, передбачені нагородним законодавством колишнього СРСР. Ще раніше, 12—13 лютого 1992 р., Верховною Радою України прийнято поправку “9—2” до Конституції Української РСР 1978 р., якою Президентів України надавалося право встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними. Це рішення, як згодом підтвердили наступні події у розбудові системи національних нагород, виявилось далекосяжним і конструктивним, оскільки надавало конституційне право функціонуванню інституту президентських відзнак.

Як відомо, у спадщину незалежній Україні від Радянського Союзу та Радянської України залишилася деформована система “власних” державних нагород УРСР, яку складали Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради УРСР та 29 почесних звань. Така система була позбавлена нагород вищого за своєю ієрархією рівня — орденів та медалей. Правове, ідеологічне та організаційне функціонування останніх було прерогативою виключно центральних законодавчих та партійних органів Союзу РСР — Верховної Ради СРСР та ЦК КПРС. Ось чому поправка “9—2” до Конституції України мала ще й непересічне політичне значення, оскільки зміцнювала інститут президентства в Україні, а самі президентські відзнаки виводила на рівень державних нагород України.

Питання щодо практичної реалізації шойно запровадженої поправки до Конституції України почало розроблятися у Відділі нагород Адміністрації Президента України вже на початку березня 1992 р. Відділ, який очолювала досвідчений керівник, кандидат філософських наук Валентина Миколаївна Куценко, спрямував свої зусилля на розробку проектів відповідних документів, організацію та проведення конкурсу на ескіз відзнаки, здійснення експертизи фахівцями. До участі в роботі над концепцією нагороди було залучено ряд працівників Адміністрації Президента України, зокрема відомих юристів Е. Г. Герасименко, Л. В. Підпалова, І. А. Тимченка та співробітників Інституту історії НАН Украї-

ни — доктора історичних наук М. Ф. Дмитрієнко та кандидата історичних наук В. Й. Бузала.

Головні й принципові питання, які мав належно опрацювати Відділ нагород, а згодом і утворена (1 квітня 1992 р.) Комісія по державних нагородах України при Президентові України, полягали у визначенні характеру відзнаки, критеріїв нагородження нею та параметрів функціонування. На початковому етапі домінувала думка про встановлення Почесної Грамоти Президента України, до якої мав додаватися нагрудний знак, що підтверджував факт нагородження і мав атрибутивне для Почесної Грамоти значення. Під таким кутом зору проходив з 31 березня по 14 квітня 1992 р. закритий конкурс на створення ескізів бланку Почесної Грамоти та самого знаку.

У конкурсі взяли участь 9 художників, які подали на розгляд Комісії 20 проектів². 17 квітня 1992 р. їх розглянуло журі, а потім і Президент України Л. М. Кравчук. Від журі доповідав голова Спілки художників України В. А. Чепелик. Як згадують учасники тієї події, Леонід Макарович, ретельно переглядаючи запропоновані проекти, задавав питання членам журі, робив окремі зауваження, проте остаточної думки не висловлював. “А що думає з цього приводу Спілка художників?” — з цими словами звернувся він до В. А. Чепелика. Володимир Андрійович відповідав роздумливо: “Мені до душі та, що з малиновим хрестом у центрі. Тут і державницькі символи, і чітко видно традиції українського бароко, та й виглядає як орден. Леонід Макарович, благословіть, бо часу немає. Треба ж її виготовити та вручити до першої річниці незалежності України”. На тому, як кажуть, і вирішили.

Щоправда, від розгляду Президентом України ескізу відзнаки до її остаточного й офіційно оформленого графічного зображення пройшов деякий час. З другорядного елементу нагрудний знак перетворився у головний і набув виразної орденської форми. На необхідності встановлення відзнаки саме у формі ордену наполягав і тогочасний керівник Юридичного управління Адміністрації Президента України І. А. Тимченко. Перетворення нагрудного знака в орден вимагало додаткової роботи по опрацюванню форми колодки, орденської стрічки, елементів кріплення колодки до ордену, створення ескізу його мініатюри. Цю справу взяли на себе переможець конкурсу — маріупольський художник Ю. В. Харабет та директор спільного підприємства-фірми “Інтерхоббіекспорт” з Донецька Є. О. Малаха. Зрештою, остаточний варіант малюнка президентської відзнаки, яка отримала назву Почесна відзнака Президента України, підписав 14 травня 1992 р. секретар Адміністрації Президента України і Голова Комісії по державних нагородах України при Президентові України М. Г. Хоменко.

Переможцем конкурсу не випадково став Юхим Вікторович Харабет (нар. 29.07.1929 р.) — один з провідних медальєрів СРСР і України, майстер скульптури малих форм. За багато років плідної діяльності ним виконано понад 500 витворів медальєрного мистецтва. Його роботи відзначаються класичною манерою мистецтва медалі, виразною пластичною технікою, досконалим художнім смаком. З 1978 р. він — член Спілки художників СРСР, член Національної спілки художників України. Неодноразово брав участь у престижних вітчизняних та міжнародних художніх виставках. Твори Ю. Харабета знаходяться в експозиціях Національного музею історії України, Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, Росія), інших музеях Росії, України, Німеччини, Латвії, Монголії. Його внесок у розвиток медальєрного мистецтва відзначено Почесною Грамотою Пре-

зидії Верховної Ради Української РСР (1978 р.), почесним званням “Заслужений діяч мистецтв України” (1993 р.). 15 жовтня 1999 р. автора знака Почесної відзнаки Президента України нагороджено орденом “За заслуги” III ступеня.

Серед учасників конкурсу було відзначено проекти доцента Харківського художньо-промислового інституту В. Лесняка, дизайн Почесної Грамоти Президента України якого визнаний найкращим, а також графічні розробки київських художників В. К. Шості та М. Ю. Лебеда.

Виготовлення першої нагороди України було доручено спільному підприємству-фірмі “Інтерхоббіекспорт” з міста Донецька. Важко знайти обґрунтування такому рішенню. Як правило, нагороди державного рівня виготовляються на спеціально обладнаних для цього підприємствах, які в деяких країнах мають гучну назву “Монетний двір”. Очевидно, рішення про виготовлення знака Почесної відзнаки Президента України у Донецьку на невідомій фірмі приймалося вольовим порядком за вказівкою тодішнього секретаря Адміністрації Президента України М. Хоменка, на якого позитивне враження справили представники “Інтерхоббіекспорт”. Можливо, й для того, щоб не “нагнітати пристрасті” навколо майбутньої нагороди, яка не мала статусу державної, і про розробку якої знало обмежене коло осіб. До того ж, існувала думка керівництва, що нова нагорода має бути скромною, дешевою і виготовлена з недорогоцінних металів. Для цього у деталях відзнаки використовувалися томпак та нейзильбер і лише тризуб з вінком було виготовлено з позолоченого срібла. Тому відмова у залученні ювелірних заводів для виготовлення нагороди з цих металів видається достатньо аргументованою.

До 1 вересня 1993 р. донеччани мали виготовити 1000 відзнак і мініатюр до них. Робочий інструмент для гравірування відзнаки, пуансони для всіх деталей знака і його мініатюри виготовив Л. Ф. Толстов — художник-дизайнер Горлівського фурнітурного заводу. В ході роботи над проектом відзнаки інструмент кілька разів доопрацьовували, виправляли. Звичайно, виконати такий обсяг робіт своїми силами виявилось дуже важко, тому “Інтерхоббіекспорт” змушений був скооперувати свої зусилля з іншими підприємствами. Деталі знака, окрім тризуба, виготовлялися на Ризькому комбінаті “Дайльраде”, основа колодки — на Донецькому “Енергозаводі”, стрічка поставлялася з міста Подольська (Російська Федерація). Перші колодки відзнаки мали стрічку майже фіолетового кольору, що не відповідало ескізу нагороди, тому замовлення на виготовлення стрічок було передано на Київську стрічкоткацьку фабрику. Оскільки тризуб і вінок виготовлялися зі срібла з позолоченням, то цю відповідальну роботу було доручено майстрам Київської ювелірної фабрики (згодом відкрите акціонерне товариство “Українські ювеліри”). Усі деталі виготовлялися методом штампування, а тризуб з вінком — литва. Збірку знаків виконували у Донецьку в приміщенні фірми. На перших 20—30 знаках номери гравіював Л. Ф. Толстов, а на решті тиражу вибивав Олег Киричок, вони також займалися накладанням емалі на сторони хреста.

Аби пересвідчитись у ході виготовлення відзнак, керівник Відділу нагород В. М. Куценко особисто відвідала майстерню “Інтерхоббіекспорт” і була вражена кустарними умовами виробництва. Її відверта доповідь керівництву про побачене залишалася поза увагою, адже маховик виробництва було запущено і “мінати коней на переправі” просто не було часу. Тоді ж керівництво Відділу нагород укріпилося в думці про необхідність виготовлення останніх на державних ювелірних підприємствах (зокрема, на Київській ювелірній фабриці), які гарантували високу якість нагород, а до

того ж це давало можливість Відділу нагород оперативно контролювати хід їх виготовлення та якість.

Згодом виготовлення знаків Почесної відзнаки Президента України та інших президентських відзнак було передано акціонерному товариству “Українські ювеліри”, а з відкриттям 23 квітня 1998 р. Монетного двору Національного банку України — розміщено на ньому.

Першу партію знаків Почесної відзнаки Президента України у кількості 25 штук було доставлено в Адміністрацію Президента України в липні 1992 р. Оглянувши їх, Л. М. Кравчук залишився задоволеним якістю виготовлення. До питання про встановлення і вручення нагороди до другої річниці незалежності України вже не поверталися.

Одночасно з організацією виготовлення знаків у Відділі нагород йшла робота щодо опрацювання проектів Указу Президента України про встановлення Почесної відзнаки Президента України, положення про неї та її опису. Перед розробниками проекту Указу Президента України та інших документів стояло відповідальне і разом з тим надзвичайно складне завдання. По суті мова йшла про перший нормативний документ незалежної України, яким не тільки проголошувалося встановлення нагороди, а й визначався механізм її функціонування.

Віддамо належне першим творцям цих документів і вшануємо їх працю. З огляду на десятирічний досвід існування цілісної системи нагород України з її повнокровним правовим, організаційним і матеріальним забезпеченням, уявімо тягар відповідальності, який ліг на плечі розробників першої нагороди України. Можна зрозуміти їх роздуми, вагання, палке бажання вирватись із прокрустових схем нагородної нормативної бази СРСР і окриленість ідеєю створення принципово нового правового документа, який заклав би наріжний камінь майбутньої будови нагородної системи України.

Механізм функціонування Почесної відзнаки Президента України визначало положення про неї, винесене в окремий додаток до Указу Президента від 18 серпня 1992 р. У Положенні, зокрема, зазначалося, що Почесною відзнакою Президента України можуть бути нагороджені громадяни України та іноземних держав “за особисті заслуги у розбудові суверенної, демократичної, правової держави, в економічній, науково-технічній, гуманітарній, соціально-культурній сферах, вихованні дітей, у захисті державних інтересів і піднесенні міжнародного авторитету України, активну миротворчу, благодійну, милосердну, громадську діяльність на благо України та своїх співвітчизників”. Цієї нагороди також могли бути удостоєні, згідно з Указом Президента України, військовослужбовці Збройних сил України та інших військових формувань, особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ “за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, зміцненні її безпеки та суверенітету, захисті конституційних прав і свобод громадян, за мужність і відвагу, виявлені при рятуванні людей і матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха”³.

У Положенні про Почесну відзнаку Президента України вперше було чітко сформульовано право Президента України щодо нагородження — рішення про нагородження нею приймає особисто Президент України. Обмеження щодо кількості нагороджених не встановлювалося. Положенням про президентську відзнаку визначалися основні засади функціонування нагороди — демократизм, гласність, рівність можливостей громадян щодо її здобуття, відсутність будь-яких національних, релігійних, майнових, станових обмежень.

Ці основні принципові засади існування нагородної системи України — демократизм, рівність громадян у праві відзначення згодом були закріплені й розвинені Президентом України Л. Д. Кучмою у правових документах щодо інших президентських відзнак, встановлених ним у 1995—2000 рр.

Окремим додатком до Указу Президента України від 18 серпня 1992 р. затверджувався Опис Почесної відзнаки Президента України. Як зазначалося в Описі, відзнака мала “вигляд чотирипроменеподібної зірки із заокругленими кутами та позолоченою окантовкою по краях. Промені зірки залиті гарячою емаллю малинового кольору. Зірка розміщена на основі, що являє собою високорельєфний декор у вигляді стилізованого українського національного орнаменту. Посередині зірки з лаврової та дубової гілок утворено рельєфний вінок, в центрі якого — фон блакитного кольору. На фоні розміщено золотий тризуб — Малий Герб України”.

Не тільки для фахівців-фалеристів, а й для пересічних громадян такий опис видається надто “візерункуватим”. Адже цілком очевидно, що в основу відзнаки покладено саме рівносторонній хрест із заокругленими кінцями, а не зірку. Мудроване словосполучення “чотирипроменеподібна зірка” є не більше, ніж словесна еквілібристика, намагання хоч у такий спосіб завуалювати хрест, зображення якого на першій нагороді України деякими керівниками Адміністрації Президента України не сприймалося. У вересні 1996 р., коли Почесна відзнака Президента України була перетворена у відзнаку Президента України — орден “За заслуги”, редакція опису нагороди зазнала суттєвих змін і основу ордена — рівносторонній хрест, не соромлячись, назвали так, як він і мав називатися.

Почесна відзнака за допомогою кільця з вушком з’єднувалася з колодкою прямокутної форми, обтягнутою орденською стрічкою малинового кольору з двома поздовжніми смужками синього та жовтого кольорів. Довжина колодки — 45 мм, ширина — 28 мм. Згодом ці розміри колодки і стрічки на ній були тиражовані в інших нагородах України. Вибір прямокутної колодки зумовлений намаганням відійти від п’ятикутної колодки для орденів і медалей колишнього СРСР і наблизити зовнішній вигляд нагород України до європейських та світових стандартів. На зворотному боці відзнаки у чотири рядки рельєфно виділявся напис “Почесна відзнака Президента України”. Передбачалося, що нагородженому відзнакою буде видаватися і її мініатюра для повсякденного носіння. Мініатюра — точна і зменшена копія основного знака, її діаметр становив 28 мм, висота колодки — 30 мм, а ширина — 18 мм. Окрім мініатюри, нагородженому вручалася відповідна Грамота про нагородження. В її тексті вдруковувалося формулювання Указу Президента України про нагородження, прізвище, ім’я, по батькові нагородженого, від руки вписувалася дата видання указу про нагородження. Грамота підписувалася особисто Президентом України і скріплювалася печаткою Адміністрації Президента України.

Перші Укази Президента України про нагородження Почесною відзнакою Президента України підписані Л. М. Кравчуком 21 серпня 1992 р. Таких указів було дванадцять, відповідно до кількості перших нагороджених. Якщо точно слідувати номерам Указів Президента України про нагородження, то нагороджені відзнакою чергувалися в такий послідовності: Свечніков Сергій Васильович — директор Інституту напівпровідників АН України, доктор технічних наук, академік АН України (Указ № 429), Лук’яненко Левко Григорович — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді (Указ № 430), Бабич Анатолій Олександрович — директор Інституту кормів, академік Української академії аграрних наук (Указ

№ 431), Волох Петро Феодосійович — директор державного племінного заводу “Плосківський” Броварського району Київської області (Указ № 432), Кочерженко Анатолій Васильович — робітник Харківського тракторного заводу (Указ № 433), Ігнат'єв Володимир Федорович (помертньо) — майор Запорізького полку Національної гвардії України (Указ № 434), Топіха Сергій Миколайович (помертньо) — старший лейтенант Збройних сил України, учасник миротворчих сил ООН в Югославії (Указ № 435), Костенко Ліна Василівна — поетеса (Указ № 436), Леонід Молодожанин (Лео Мол) — скульптор, громадянин США (Указ № 437), Бризгіна Ольга Аркадіївна — триразова олімпійська чемпіонка, заслужений майстер спорту (Указ № 438), Балабуєв Петро Васильович — керівник Авіаційного науково-технічного комплексу імені О. К. Антонова (Указ № 439), Гончар Олександр (Олесь) Терентійович — громадський діяч, письменник (Указ № 440).

Вручення знаків Почесної відзнаки Президента України відбувалося 22 серпня 1992 р. в Залі засідань (3-й поверх) Адміністрації Президента України. Вручав нагороди особисто Л. М. Кравчук, зачитував кожний з указів М. Г. Хоменко. Проте вручення відзнак нагородженим відбулося не за порядковим номером відповідного Указу Президента України, а, очевидно, відповідно до суспільного авторитету нагородженого в Україні. Так, знак відзнаки за № 1 було вручено О. Гончару, № 2 — Л. Лук'яненку, № 3 — П. Балабуєву, № 4 — А. Бабичу, № 5 — О. Бризгіній, № 6 — П. Волоху, № 7 — В. Ігнат'єву, № 8 — Л. Костенку, № 9 — А. Кочерженку, № 10 — Л. Молодожанину, № 11 — С. Свечнікову, № 12 — С. Топісі.

Атмосфера, що панувала у залі, була надзвичайно піднесеною й урочистою. Адже це було перше вручення перших власних нагород держави, що святкувала свою першу річницю незалежності. При врученні нагороди кожному з нагороджених дарувалися квіти, а після процедури вручення учасники цього урочистого дійства сфотографувалися у фойє третього поверху на згадку. Це рідкісне фото могло б зайняти почесне місце у Національному музеї історії України як красномовна пам'ятка історичної доби, коли закладалися підвалини новітньої української державності.

До кінця 1992 р. було видано ще два Укази Президента України про нагородження Почесною відзнакою Президента України — Президента Республіки Узбекистан І. А. Карімова (25.08.1992 р.) та міжнародного гросмейстера з шахів В. М. Іванчука (18.12.1992 р.). Таким чином, у 1992 р. Почесною відзнакою Президента України було нагороджено всього 14 осіб.

Протягом 1993 р. Почесною відзнакою Президента України нагороджено 32 особи. Традиційною з попереднім роком залишилася кількість відзначених нею до другої річниці незалежності України — 12 осіб. Серед нагороджених були відомі організатори виробництва, будівельної галузі, діячі науки і мистецтва, зокрема, президент холдингової компанії “Київміськбуд” В. А. Поляченко (6.01.1993 р.), почесний директор Київського науково-дослідного інституту клінічної та експериментальної хірургії, академік АН України О. О. Шалімов (19.01.1993 р.), народний художник України М. Г. Дерев'як (27.05.1993 р.), чемпіонка світу з фігурного катання на ковзанах О. С. Баюл (19.08.1993 р.), директор Інституту фізіології імені О. О. Богомольця, академік АН України П. Г. Костюк (19.08.1993 р.), народний артист України А. Б. Солов'яненко (19.08.1993 р.), генеральний директор Запорізького металургійного комбінату “Запоріжсталь” В. А. Сацький (3.11.1993 р.), президент Академії наук України, академік Б. Є. Патон (25.11.1993 р.), почесний директор Інституту серцево-судинної хірургії АМН України, академік М. М. Амосов

(1.12.1993 р.). Кожний з цих указів про нагородження мав персональний характер, тобто видавався на кожну особу, і лише в кінці 1993 р. ця практика була порушена. 20 грудня 1993 р. підписано перший Указ Президента України про нагородження Почесною відзнакою групи осіб, яким одразу нагороджувалося чотири працівники органів внутрішніх справ та Служби безпеки України за мужність і відвагу, виявлені при знешкодженні небезпечних озброєних злочинців.

1994 рік став переломним у функціонуванні президентської відзнаки. Суспільний інтерес до неї зріс настільки, що штучне стримування кількості нагороджених не відповідало не тільки громадському рейтингу нагороди, а й меті її встановлення. Високий соціальний статус Почесної відзнаки Президента України, її спрямованість на розвиток і утвердження української державності прекрасно зрозумів і оцінив новий Президент України Л. Д. Кучма, обраний 10 липня 1994 р. на пост глави держави. Перший указ про нагородження відзнакою був підписаний новообраним Президентом України вже через два тижні після виборів. 27 липня 1994 р. ним було відзначено самовіддану працю в галузі охорони здоров'я В. І. Коваленко — лікаря поліклініки № 2 Лікувально-оздоровчого об'єднання при Кабінеті Міністрів України.

Загалом за 1994 р. було видано 55 указів про нагородження Почесною відзнакою Президента України і відзначено 131 особу. Тобто, кількість нагороджених за 1994 р. майже втричі перевищувала сумарну кількість нагороджених за два попередні роки. Ширшою стала практика колективного відзначення, зокрема цієї нагороди удостоїлися групи працівників конструкторського бюро “Південне”, виробничого об'єднання “Південний машинобудівний завод”, Криворізького державного металургійного комбінату “Криворіжсталь”, сільського господарства, ветеранів Великої Вітчизняної війни та військовослужбовців Збройних сил України. Серед осіб, нагороджених Почесною відзнакою Президента України, були не тільки представники державної, військової, наукової та мистецької еліти України, а й значна кількість працівників низових ланок виробництва, що значно розширювало соціальний спектр нагороджених і відповідно посилювало громадський авторитет нагороди.

Почесна відзнака Президента України до квітня 1995 р. залишалася єдиною нагородою України. Маючи широкий соціальний спектр чинників відзначень, вона разом з тим не могла задовольнити суспільну потребу в нагородженні. Ї як нагорода первісно цивільного характеру, обмежувала відзначення таких категорій, як військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ, інших силових структур, які хотіли б мати і нагороди суто військового характеру. Тому на порядок денного вдосконалення нагородної справи на початку 1995 р. постало питання про розширення кількості нагород і створення цілісної системи вищих за воєю класифікацією відзнак. Цей рік став найбільш динамічним і результативним щодо створення українських державних нагород. Протягом 1995 р. встановлено президентські відзнаки: зірка “За мужність” і хрест “За мужність” (29 квітня), “Іменна вогнепальна зброя” (29 квітня), орден Богдана Хмельницького трьох ступенів (3 травня), орден князя Ярослава Мудрого п'яти ступенів (23 серпня). Однак, незважаючи на суттєве поповнення нагородного реєстру, Почесна відзнака Президента України зберегла лідируючі позиції щодо кількості нагороджень. За 1995 р. було видано 80 указів про нагородження нею 186 осіб, що на 100 більше, ніж іншими встановленими протягом 1995 р. відзнаками.

Із встановленням у 1995 р. в Україні багатоступеневих президентських відзнак нагородження поступово набуло системності, де домінували орденські відзнаки ступеневого характеру. Разом з тим Почесна відзнака Президента України мала лише один ступінь, а це виводило її на вищий щабель у системі нагород України і за ієрархічним станом робило навіть вищою, ніж п'ятиступеневий орден князя Ярослава Мудрого. Цілком логічними були міркування Голови Комісії державних нагород Д. В. Табачника щодо перетворення Почесної відзнаки Президента України в орден "За заслуги" трьох ступенів. Таким чином, в основу системи орденів покладалася принцип ступеневості відзнак, що дозволяло при незначній кількості нагород у державі здійснювати повноцінне відзначення громадян від нижчих до вищих ступенів у межах однієї відзнаки і регулювати процес відзначення різними орденами в цілому.

Вирішенню питань розвитку системи президентських відзнак сприяло й те, що у 1996 р. їх правовий статус набув вагомого законодавчого забезпечення і конституційного оформлення. 28 червня 1996 р. на п'ятій сесії Верховної Ради України була прийнята нова Конституція України. Стаття 106 Конституції, яка визначала коло обов'язків, повноважень та виключних прав Президента України, містила окреме положення про те, що главі держави надавалося право нагороджувати державними нагородами, встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними.

22 вересня 1996 р. Президент України Л. Д. Кучма, керуючись цією статтею Конституції України, підписав указ про встановлення президентської відзнаки — ордена "За заслуги" трьох ступенів. Преамбула указу визначала, що орденом нагороджуються громадяни за видатні особисті досягнення в галузі економічного, науково-технічного, соціально-культурного розвитку і державного будівництва⁴. У зв'язку з трансформацією Почесної відзнаки Президента України в орден нагородження нею припинено. До нагороджених орденом "За заслуги" прирівнено осіб, які до 22 вересня 1996 р. були нагороджені Почесною відзнакою Президента України, їх іменовано кавалерами ордена "За заслуги" і збережено право носіння вручених знаків Почесної відзнаки Президента України. Тобто особи, нагороджені Почесною відзнакою Президента України, автоматично ставали кавалерами ордена "За заслуги" III ступеня. Як нагорода цивільного характеру орден "За заслуги" своїм значенням державної нагороди посів другу сходинку після ордена князя Ярослава Мудрого.

Підготовці відповідного указу Президента України про встановлення ордена "За заслуги" передувала напружена, але водночас надзвичайно цікава робота Комісії державних нагород та Відділу державних нагород щодо визначення концепції нагороди, механізму її функціонування. Цю роботу, за дорученням Президента України Л. Д. Кучми, очолив Голова Комісії державних нагород та глава адміністрації Президента України Д. В. Табачник. Розпорядженням Голови Комісії було утворено робочу групу, до якої увійшли вчений-історик, академік НАН України І. Ф. Курас, віце-президент Академії правових наук України, академік Ф. Г. Бурчак, заступник міністра культури України, доктор мистецтвознавства І. Д. Безгін, академік АПН України В. Г. Кремень та автор цих рядків.

Ретельно вивчивши досвід існування багатоступеневих цивільних відзнак в інших країнах світу (Австралії, Австрії, Аргентині, Бельгії, Бразилії, Люксембурзі, Нідерландах, Франції та ін.) та врахувавши традиції вітчизняного нагородотворення, Комісія державних нагород запропонувала ряд принципово нових підходів щодо порядку відзначення орденом. Зокрема, це стосувалося порядку нагородження орденом громадян України і грома-

для іноземних держав. Нагородження громадян України передбачалося поступовим, починаючи з третього ступеня, потім другого і лише після цього — першого ступеня. Клопотання про відзначення орденом наступного ступеня можливе було не раніше, ніж через три роки після нагородження орденом попереднього ступеня. Голова Комісії Д. В. Табачник висловив цікаву ідею щодо адекватності порядку нагородження орденом громадян іноземних держав до усталених міжнародних традицій. Так, міжнародними правилами та нормами протоколу, започаткованими ще Віденським конгресом 1814 р., передбачається, що обмін державними нагородами має відбуватися на однаковому рівні⁵.

Відповідно Статутом ордена передбачено, що відразу орденом першого (вищого) ступеня можуть бути нагороджені глави держав, керівники урядів та парламентів, міністри суверенних держав, орденом другого ступеня — заступники керівників урядів і парламентів, міністри, посли іноземних держав в Україні, третього ступеня — відомі політичні, громадські діячі, митці, науковці, бізнесмени, працівники посольств іноземних держав в Україні.

Враховуючи міжнародні та вітчизняні нагородні традиції, Комісією було запропоновано в ордені “За заслуги” зберегти форму знака Почесної відзнаки Президента України, доповнивши її необхідними елементами, а також запровадити зірку ордена для I ступеня. Розробка дизайну знаків ордена I і II ступенів, а також зірки була доручена І. Д. Безгіну. Залишивши без змін форму знака Почесної відзнаки Президента України, І. Д. Безгін запропонував знак ордена “За заслуги” II ступеня доповнити діагональними пучками полірованих променів (по п’ять променів у пучку), а для I ступеня — пучками променів (по вісім променів у кожному), що радіально розходяться від кожної сторони хреста.

В основу зірки ордена автором було запропоновано традиційну для європейських вищих нагород восьмикутну сферичну зірку з розбіжними променями. Посередині зірки — круглий медальйон, прикрашений по зовнішньому колу стилізованим українським рослинним орнаментом у традиціях бароко. Між зовнішнім і внутрішнім колами медальйона на малиновому емалевому тлі написи “За заслуги” та “Україна”. В центрі медальйона розміщено на синьому емалевому фоні — малий Державний Герб України. Розмір зірки між протилежними кінцями променів — 77 мм.

Під час обговорення проекту на засіданні Комісії державних нагород розробки І. Д. Безгіна були прийняті. Виникло питання щодо стрічки ордена і можливих змін її кольорів відповідно до його ступенів, однак аргументи Д. В. Табачника залишити стрічку ордена без змін з єдиною для всіх ступенів кольоровою гамою були переконливими, і решта членів Комісії їх підтримала. У зв’язку з трансформацією президентської відзнаки в орден було також вирішено нагородженому видавати замість Грамоти про нагородження орденську книжку. Вони почали вручатися нагородженим орденом з жовтня 1996 р.

Виготовлення знаків ордена I і II ступенів, як і зірки, знову доручалося майстрам акціонерного товариства “Українські ювеліри”.

Протягом 1996 р. орденом “За заслуги” було відзначено 419 осіб. Серед них 267 чол. — Почесною відзнакою Президента України, орденом “За заслуги” III ступеня — 148 осіб, і 4 чол. — орденом “За заслуги” II ступеня.

Першим нагородженим орденом “За заслуги” III ступеня (12 жовтня 1996 р.) став громадянин Японії Йохей Сасакава — засновник Меморіального медичного фонду “Сасакава” за велику благодійницьку діяльність і

надання гуманітарної допомоги населенню, що постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, а першим громадянином України, який 23 жовтня 1996 р. був удостоєний ордена “За заслуги” III ступеня, став М. М. Паламарчук — радник при дирекції Інституту географії НАН України, доктор економічних наук, академік НАН України за вагомий внесок у розвиток економічної і соціальної географії, багаторічну плідну наукову діяльність.

29 листопада 1996 р. відбулося й перше нагородження орденом “За заслуги” II ступеня. Його кавалером став відомий організатор будівельної галузі України президент холдингової компанії “Київміськбуд” В. А. Поляченко за значний особистий внесок в організацію і забезпечення проведення реконструкції будинку Національної філармонії України. А перше відзначення орденом “За заслуги” I ступеня сталося 10 жовтня 1997 р. Ним нагороджено В. М. Лук’яненка — голову правління відкритого акціонерного товариства “Сумське машинобудівне науково-виробниче об’єднання імені М. В. Фрунзе” за значний особистий внесок у формування нових економічних засад суспільства, вагомі професійні здобутки. Загалом 1997 р. орденом “За заслуги” II ступеня нагороджено 34 громадянина України і III ступеня — 687 співвітчизників.

Наступні відзначення орденом “За заслуги” усіх ступенів (як громадян України, так і іноземців) по роках розподілилися таким чином: за 1998 р. відбулося 720 нагороджень (у тому числі I ступеня — 3 чол., II ступеня — 46 чол. і III ступеня — 621 чол.), за 1999 р. — 921 нагородження (у тому числі I ступеня — 12 чол., II ступеня — 98 чол. і III ступеня — 811 чол.), за 2000 р. — 584 нагородження (у тому числі I ступеня — 12 чол., II ступеня — 64 чол. і III ступеня — 508 чол.), за 2001 р. — 742 нагородження (у тому числі I ступеня — 13 чол., II ступеня — 77 чол. і III ступеня — 652 чол.).

Таким чином, за 1992—2001 рр. відбулося 4470 відзначень орденом “За заслуги”.

Орденом “За заслуги” II ступеня (станом на 20 грудня 2002 р.) нагороджено 341 особу. Серед них 98 керівників підприємств, організацій та установ різної форми власності всіх галузей господарства, 39 керівників центральних, місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, 37 відомих діячів науки, 22 спортсмени, 17 діячів культури і мистецтва, 17 народних депутатів України, 15 працівників охорони здоров’я, 9 представників силових структур, 21 працівник низових ланок виробництва, 4 релігійних діячі.

Найвищим ступенем ордена “За заслуги” станом на 20 лютого 2002 року відзначено 44 особи. Реєстр осіб, нагороджених орденом “За заслуги” I ступеня, додається.

За десять років свого існування перша нагорода незалежної України здобула високий суспільний авторитет. Закон України “Про державні нагороди України”, прийнятий Верховною Радою України 16 березня 2000 р., увів відзнаку Президента України — орден “За заслуги” до системи державних нагород України.

Цінність цієї нагороди і шанобливе ставлення до неї визначається не кількістю відзначень нею, а в першу чергу тими людьми, яких держава в особі Президента України з гордістю відзначила орденом “За заслуги”. Саме ці люди становлять золотий фонд сучасної української державності, і їх внесок у становлення й розвиток молодого держави, заслуги в її всебічному розвитку знайшли гідне вшанування.

¹ Див.: Д. Табачник, І. Безгін, В. Бузало та ін. Нагороди України: історія, факти, документи: в 3-х томах. — К., 1996. — Т. 3. — С. 33.

² Бузало В. Почесна відзнака Президента України. Четверта наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1994. — С. 14.

³ Нагороди України // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 21—22.

⁴ Див.: Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя. — К., 1999. — С. 66—76.

⁵ Табачник Д. Історико-художні традиції в сучасній українській фалеристичці // Мистецькі обрії, 98: Альманах: науково-теоретичні праці та публіцистика. — К., 1999. — С. 64.

РЕЄСТР

осіб, нагороджених орденом “За заслуги” I ступеня
(станом на 20 лютого 2002 р.)

№№ п/п	Прізвище	Посада	Дата видання Указу Президента України про нагородження
1	Азаров Микола Янович	Голова Державної податкової адміністрації України	21.08.2000
2	Акопян Олена Грачківна	Триразова срібна призерка XI Параолімпійських ігор	02.11.2000
3	Балабуєв Петро Васильович	Генеральний конструктор Авіаційного науково-технічного комплексу імені О.К. Антонова, м. Київ	26.01.1998
4	Блаттер Джозеф	Президент Міжнародної федерації футбольних асоціацій (Швейцарія)	23.03.2001
5	Богуслаєв В'ячеслав Олександрович	Голова правління, генеральний директор акціонерного товариства “Мотор Січ”, м. Запоріжжя	23.09.1999
6	Бойко Володимир Семенович	Голова правління, генеральний директор акціонерного товариства “Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча”, Донецька область	27.04.2001
7	Брауде Семен Якович	Радник дирекції Радіоастрономічного інституту НАН України, академік НАН України, м. Харків	18.01.2001
8	Бубка Сергій Назарович	Олімпійський чемпіон, багаторазовий чемпіон та рекордсмен світу, м. Донецьк	24.02.1999
9	Вашук Катерина Тимофіївна	Народний депутат України	19.01.2002
10	Даниленко Іван Юхимович	Голова правління акціонерного товариства “Трест Київміськбуд-6” холдингової компанії “Київміськбуд”	02.10.1998
11	Дунець Іван Васильович	Генеральний директор акціонерного товариства “Акціонерна компанія “Адвіс”, м. Хмельницький	04.09.1999
12	Ємець Олександр Іванович (померло)	Народний депутат України	21.08.2001

№№ п/п	Прізвище	Посада	Продовження
			Дата видання Указу Президента України про нагородження
13	Жулинський Микола Григорович	Віце-прем'єр-міністр України, академік НАН України	24.08.2000
14	Загородній Михайло Петрович (померло)	Колишній голова правління, керуючий акціонерним товариством "Трест "Київміськбуд-1" холдингової компанії "Київміськбуд"	25.05.2000
15	Засуха Тетяна Володимирівна	Народний депутат України	13.11.2001
16	Йохансон Ленарт	Президент УЕФА (Швеція)	02.11.1999
17	Канарчук Вадим Євгенович	Ректор Українського транспортного університету, м. Київ	10.11.1999
18	Карлос Пабло Дотрес Мартінес	Міністр охорони здоров'я Республіки Куба, професор	03.04.1999
19	Клімчук Борис Петрович	Голова Волинської обласної державної адміністрації	17.03.2001
20	Колеса Микола Філаретович	Композитор, професор Львівської державної музичної академії імені М.В. Лисенка	17.11.2000
21	Коротков Олександр Сергійович	Головний інженер виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод", м. Дніпропетровськ	13.04.2000
22	Куйбіда Василь Степанович	Львівський міський голова	13.09.2001
23	Лук'яненко Володимир Матвійович	Голова правління акціонерного товариства "Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання імені Фрунзе"	17.10.1997
24	Медведчук Віктор Володимирович	Перший заступник Голови Верховної Ради України	21.08.2000
25	Мільчев Микола Миколайович	Чемпіон XXVII літніх Олімпійських ігор, м. Одеса	06.10.2000
26	Орленко Микола Іванович	Президент Української спеціальної науково-реставраційної і проектно-виробничої корпорації "Укрреставрація", м. Київ	21.08.2001
27	Павленко Анатолій Федорович	Ректор Київського національного економічного університету	04.10.2001
28	Перрі Уільям	Колишній міністр оборони Сполучених Штатів Америки	13.02.1997
29	Петренко Володимир Іванович	Голова правління акціонерного товариства "Київметробуд"	16.04.1999
30	Поляченко Володимир Аврумович	Президент холдингової компанії "Київміськбуд"	13.08.1998
31	Притика Дмитро Микитович	Голова Вищого господарського суду України	02.01.2002
32	Руснак (Никодим) Никодим Степанович	Митрополит Харківський і Богодухівський	18.04.2001

№№ п/п	Прізвище	Посада	Закінчення
			Дата видання Указу Президента України про нагородження
33	Сидорчук Степан Гаврилович	Голова приватного сільсько-господарського підприємства “Граніт” Новоград-Волинського району, Житомирська область	13.11.2001
34	Скопенко Віктор Васильович	Ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік НАН України і АПН України	18.12.2000
35	Славов Микола Антонович	Президент акціонерної компанії “Укррічфлот”, м. Київ	30.08.2001
36	Сташевський Станіслав Телісфорович	Перший заступник голови Київської міської державної адміністрації	21.08.1999
37	Сташис Володимир Володимирович	Перший проректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків	04.10.1999
38	Ступка Богдан Сильвестрович	Народний артист України, м. Київ	21.08.2001
39	Труш Дмитро Миколайович	Машиніст гірничих виїмкових машин акціонерного товариства Шахта “Бендюзька”, м. Червоноград, Львівська область	23.08.2001
40	Холявко Володимир Андрійович	Генеральний директор виробничого об’єднання “Зоря”, м. Миколаїв	21.08.1999
41	Шалімов Олександр Олексійович	Почесний директор Інституту клінічної та експериментальної хірургії АМН України, м. Київ	21.08.1999
42	Шкіль Микола Іванович	Ректор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, академік АПН України, м. Київ	17.10.2000
43	Шпейер Олександр Пантелійович	Генеральний директор Харківського державного приладобудівного заводу імені Т.Г. Шевченка	20.10.2000
44	Юхновський Ігор Рафаїлович	Народний депутат України	30.08.2000